

спрямована на розвиток позитивної історичної пам'яті українців, в основі якої гордість за свої досягнення, перемоги, подвиги, за видатних співвітчизників, за кращі риси національного характеру, а також пошана до національної культури, традицій, історії. Це сприятиме набуттю українцями більшої віри у свої сили і можливості, спонукатиме їх до нових звершень. Нація з менталітетом жертви і другорядності не може бути успішною, на відміну від нації – борця, якій є чим пишатися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Історична пам'ять. *Історія в термінах і поняттях: довідник* / за загал. ред. Т. В. Орлової. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014. 723 с.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Республика, 1994. 527 с.
3. Halbwachs Maurice. Les cadres sociaux de la mémoire. Paris: Librairie Félix Alcan, Première édition, 1925. 404 p.
4. Опитування студентів магістратури історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка було здійснено 6–7 грудня 2017 р.

АНТРОПОЛОГІЯ КАТАСТРОФИ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Маховська Світлана

The article analyzes the peculiarities of the formation and translation of historical memory in the conditions of the various catastrophes of the XX – the beginning of the XXI Century (World War II, flooding of villages, Chernobyl nuclear power plant, War in the East of Ukraine).

Key words: *historical memory, national identity, Anthropology of Disaster, culture, traditions.*

Катастрофа будь-якого походження – це фізичне явище в суспільному контексті, адже наслідком аварій та катаклізмів є не лише загибель людей, але й психологічні, фізичні та соціальні страждання тих, кому вдалося вижити й довелося адаптуватися до нових умов життя (ідеться як про нове соціально-побутове, так і про етнокультурне середовище).

Подібним досвідом було «переобтяжене» не одне покоління українців, яким у різні історичні періоди довелося пережити роки Голодомору та Другої світової війни, трагедію затоплених водами Дніпра сіл, Чорнобильську катастрофу тощо. Не позбавлені «катастрофічного» досвіду й сучасні жителі Криму та Сходу України, які також змушені

переселятися з анексованих та окупованих територій відповідно в інші куточки країни (чи то поза її межі).

Актуальність вивчення антропології катастрофи як окремої дисципліни посилюється також тим фактом, що в сучасній гуманітаристиці відсутній інтегративний погляд на неї як на наукову проблему. Моніторинг Інтернет-контенту показав, що термінологічне поняття «антропологія катастрофи» на позначення наукового напрямку в українському інформаційному полі фактично відсутнє. Вочевидь, це пов'язано з тим, що впродовж тривалого часу етнологічна наука займалася розв'язанням низки завдань щодо окресленої проблематики, які, на жаль, сприймалися як щось окремішне від неї. Єдина тематика, яка найчастіше асоціювалася з катастрофічним дискурсом, – це аварія на Чорнобильській АЕС та її наслідки для етнокультурної спадщини Українського Полісся. Якщо ж дослідники здійснювали фіксацію свідчень про Голодомор 1932–1933 рр. чи про Другу світову війну, то вони аж ніяк не сприймали тематику своїх опитувань як «антропологію катастрофи». Не наштотувала на цю думку навіть схожість питань, які дослідники ставили в «полі» своїм респондентам: «Чи снилися Вам напередодні Другої світової війни сни, які б віщували біду?» – «Чи снилися Вам сни, які були передвісниками аварії на Чорнобильській АЕС?» або «Як Ви адаптувалися до нових умов проживання після затоплення села під час будівництва гідроелектростанції?» – «Чи важко Вам було організовувати свій побут після виселення за межі «зони відчуження»?» На подібних питаннях зосереджують увагу також і дослідники подій останніх кількох років, зокрема під час збору інформації про Революцію Гідності, АТО тощо.

У світовій науці термін «антропологія катастрофи» є загальноприйнятим і широкоживаним. Він об'єднує низку тематичних напрямів, які визначаються за фактором, що спричинив виникнення катастрофи. Серед таких факторів, як показало студіювання зарубіжних публікацій, найпоширенішими є: 1) природні явища (тайфун, цунамі, повінь, землетрус та ін.) та 2) людина (голод, геноцид, терористичні акти, масові згвалтування, вирубка лісів, війна тощо) [1].

Такий підхід до інтерпретації напрямів дослідження в галузі антропології катастроф може бути виправданим і щодо українських наукових студій, підтвердженням чого є визначення поняття «катастрофа», наведені в «Академічному тлумачному словнику української мови» (1970–1980 рр.): «Катастрофа – це: 1) раптове лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація; 2) тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті [7]. Поєднавши обидва ці тлумачення, можна означити «антропологію катастрофи» як науковий напрям, що займається вивченням людини в умовах тяжкого потрясіння, спричиненого раптовим

лихом з трагічними наслідками, яке призвело до різкого перелому як в особистому, так і в суспільному житті.

Серед широкого кола питань, які постають сьогодні перед дослідниками антропології катастрофи, особливе місце посідає вивчення особливостей формування та трансляції історичної пам'яті в умовах різних за походженням катастроф ХХ – початку ХХІ ст. (Голодомор, Друга світова війна, затоплення сіл під час будівництва Кременчуцької ГЕС, аварія на Чорнобильській АЕС, війна на Сході України) як чинників виникнення, циркуляції та змін колективних уявлень про минуле України. Адже виявлення причинно-наслідкових зв'язків між катастрофою та історичною пам'яттю може допомогти уникнути помилок минулого в майбутньому.

Ще К. Юнг у книзі «Спогади, сновидіння, роздуми», аналізуючи сни, що снилися йому напередодні Першої світової війни, зазначав: «Весь цей час [з осені 1913 р. до серпня 1914 р. – С. М.] мене переслідувало очікування катастрофи, що насувалася: я знав, що такого роду сни і видіння послані долею. [...] Переді мною виникла проблема: я просто зобов'язаний був розібратися в тому, що ж відбулося і наскільки мій стан був обумовлений деяким колективним духом» [11]. Подібні свідчення та міркування вдалося виявити і під час фіксації мною спогадів про Другу світову війну та її передвісників в експедиціях до Херсонської, Миколаївської, Хмельницької та Чернівецької областей (Матеріали експедицій зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ)), а також у збірнику фольклористичних розвідок Т. Шевчук та Я. Ставицької про особливості функціонування української снотлумачної традиції, зокрема віщих снів про війну на Сході України [10, 23–40].

Вивченню історичної пам'яті присвячено роботи дослідників різних галузей науки, а саме: Я. Грицака, Ю. Зерній, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, М. Козловця, І. Колесник, С. Кримського, Л. Нагорної, В. Масенка, Й. Рюзена, Ю. Шаповала, Н. Яковенко. Аналіз праць цих авторів свідчить про першочергове вивчення феномену історичної пам'яті як чинника формування національної ідентичності, його ролі та місця в системі суспільних цінностей, культури історичної пам'яті, європейського досвіду осмислення зв'язку між минулим, сучасним та майбутнім. Однак, незважаючи на значний перелік публікацій, залишається чимало важливих і водночас недосліджених питань, зосереджених у предметному полі етнологічної науки.

За визначенням Л. Зашкільняка, під «історичною пам'яттю» слід розуміти здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній [6, 855]. Здійснюючи ж

опитування про пережиті катастрофи української історії, записувач-етнолог зазвичай примушує інформантів викликати з пам'яті травматичні спогади, які будуються на емоційно-суб'єктивному сприйнятті історичного факту. Тому подібні за визначенням (фактором спричинення) події, підкріплені різним катастрофічним досвідом, можуть формувати у різних людей відмінні уявлення про історичний факт та місце респондента в ньому, а отже, відмінні чи навіть полярні сегменти історичної пам'яті.

Розглянемо кілька моделей причинно-наслідкових зв'язків між подією-катастрофою та формуванням історичної пам'яті.

І. Катастрофа-переселення та історична пам'ять. Прикладом сформованості в пам'яті респондентів різних уявлень про переселення як про травматичну подію може слугувати переселення жителів с. Вереміївка Чорнобаївського району Черкаської області в повоєнні роки з «низу» (частина села до затоплення) на «гору» (частина села після затоплення), внаслідок побудови на Дніпрі Кременчуцької ГЕС, та переселення жителів «зони відчуження» після аварії на Чорнобильській АЕС. Так, зі слів веремічанки Переузнік Марії Євдокимівни 1938 р. н., особливо травматичним для людей був процес перенесення могил предків на цвинтар новоутвореного села: *«У нас на низу же були грібки. Тоді ж переносити на гору, то збивали ящики <...>. То родичі самі. Государство дало дозвіл. Ну як же, оце батьки були, викопували, а там закопували. А ті, що не закопували, то називалися «гробоконателі», вивозили відтіля. Оце на низу вони там викопували, і тоді у нас тут на горі таку викопали траншею, і оце то «гробоконателі» називалися. А так як, то обща могила. Хто, ми, викопав собі, а то – обща могила. Я бачила. Оце цього діда Євдокима, що я оце розказувала, він недавно закопаний був, Євдоким. То лежав у таким чорнім костюмі, то він багатий був такий. І труну вони відкрили, вони ж так витягають його. І тоді відкриваєця кришка. А там кладбище, може отак трошки, так вони як пустили його. То там баба зробила доломіну, то кажуть «доломина». І його поклали, і привезли його сюди на кладбище, заховали. Це істино бачила. А других отак відкриють, то як оце отак, тіки вітер, воно моментально десь діваєця, то воздух, і не стає» [4, арк. 20–21].*

Наймасштабніша техногенна катастрофа ХХ ст. на Чорнобильській АЕС (1986) призвела до не менш тяжких травм та втрат як у соціально-побутовій сфері, так і у сфері духовності й культури жителів Українського Полісся. Якщо веремічани мали час і можливості збудувати нові хати, перевезти своє майно, перепоховати небіжчиків до затоплення села, то жителі Чорнобильської зони були цього позбавлені. Переселені із зони відчуження поліщуки були змушені через радіоактивне забруднення покинути все своє майно, у тому числі й померлих членів роду на попередньому місці поховання, без будь-якої надії на повернення: *«Попрощалась з усім... Яблунькі... На кладбище заєхала, з батьками...»*

(Записано співробітницею Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф Н. Лещенко в с. Осика Народицького району Житомирської області від переселенки із Чорнобильської зони). Сьогодні переселенці мають змогу вшанувати пам'ять своїх предків, відвідуючи могили на кладовищах, уражених радіацією сіл, однак 30 років тому катастрофізм їхнього становища важко було переоцінити.

Проаналізовані свідчення вказують на сформованість у пам'яті респондентів дещо відмінних уявлень про переселення з рідної домівки як про історичний факт (у першому випадку менш травматичний), про що свідчить як форма (обсяги спогадів, структура речень), так і зміст (емоційність оповіді, докладність опису) інтерв'ю. Важливо також відмітити, що в обох випадках саме катастрофа стала причиною формування травматичних спогадів як сегмента історичної пам'яті. Однак, існує чимало прикладів, коли історична пам'ять стає фактором, що спричиняє виникнення катастрофи.

II. Історична пам'ять та катастрофа-війна. Ситуація, що склалася сьогодні в Україні, зокрема на Південному Сході, очевидно, лише для деякого була прогнозованою, у більшості ж і досі залишається багато питань, на які складно знайти однозначні відповіді. Такі питання виникають, у першу чергу, у науковому середовищі, адже численні історико-етнографічні дослідження цих територій, зокрема Донецької та Луганської областей, упродовж останніх років практично не демонстрували результатів, які б викликали гостре занепокоєння. Власне тому зараз так незвично чути в адресу тих, котрі ще вчора під час експедиційних обстежень окреслених територій (Упродовж 2010–2012 рр. було обстежено 36 сіл та селищ міського типу в Донецькій та Луганській областях, з метою виявлення рівня збереженості українських традицій у місцевій народній культурі. Польові матеріали зберігаються в АНФРФ ІМФЕ) були моїми респондентами, слова «терористи», «сепаратисти», «зрадники» тощо.

Як показали численні опитування жителів різних куточків України, у свідомості багатьох Схід асоціюється з російськомовною культурою, а отже, складається враження про наявність незначного відсотка українців у межах цього регіону. Хоча статистичні дані переписів 1989 р. та 2001 рр. доводять, що українці переважають за чисельністю серед усього населення в усіх 24-х областях, а також у 468-ми із 490 районів, тобто в 95,5 % загальної кількості районів України. Зокрема, станом на 2001 р. серед жителів Донецької області українці склали 56,9 %, росіяни – 38,2 %, відповідно у Луганській – 58 % і 39 % [9, 486]. Більшість росіяни становили лише на території Станично-Луганського району Луганської області. Отже, наявна статистика дозволяє припустити, що рівень домінування української складової в місцевому культурному просторі

значно вищий за загальноуявний. А побутування стійких стереотипів щодо переважаючих на цих територіях як на кількісному, так і на якісному рівнях російського компонента, очевидно, є наслідком штучного культивування ідентифікаційних практик у різні періоди української історії та відсутності чіткої гуманітарної політики в роки незалежності України.

Хорватська дослідниця Д. Ріхтман-Аугуштин свого часу зазначила, що «етнолог не може обійти світ політики, не може «прикидатися», ніби політичне життя не впливає на феномени на зразок «культури», «звичаїв» або «народу» [8, 75]. Як відомо, упродовж останніх століть традиційна культура як прибулого, так і місцевого населення українсько-російського пограниччя зазнавала лише денаціоналізації та русифікації, про ніяку, а тим більше українську, єдність навіть не йшлося. Саме тому у населення південно-східних областей України, як показують мої опитування, також виникають суттєві проблеми з власною самоідентифікацією як наслідок знищення за допомогою політичних важелів у значній частині жителів українсько-російського порубіжжя відчуття власної належності до української нації. Так, наприклад, під час інтерв'ювання жителів окреслених територій щодо особливостей слобожанських весільних традицій неодноразово доводилося фіксувати такі народні пояснення побутування номінації «свадьба»: 1) «*Ми ж не чисто хохли, ми ж перевертні*» (с. Танюшівка, Новопокровський район, Луганська область) [5, арк. 47]; 2) «*Та ми ж ото як перевертні – і по-руські, і по-українські*» (с. Бондарівка, Марківський район, Луганська область) [2, арк. 23]; 3) «*Кажуть «свадьба», бо хохли ж ми*» (с. Калмиківка, Міловський район, Луганська область) [3, арк. 33]. Наведені наративи не лише окреслюють специфіку весільної термінології, але й констатують існування певних проблем, зумовлених процесами самоідентифікації населення порубіжної території. Вочевидь, місцевим жителям через т. зв. «прогалини» в історичній пам'яті важко визначити свою приналежність до певного етносу – росіян чи українців, що відповідно позначилося на витлумаченні походження назви весільного обряду. Цей факт сміливо можна вважати однією з причин трагічних подій у післямайданівський час на Сході України, а відтак – і виразним прикладом впливу історичної пам'яті на хід історії.

Отже, історична пам'ять як чинник національної ідентичності відіграє надзвичайно важливу роль у житті українців. Як показав аналіз етнографічних джерел, вона може бути як причиною, так і наслідком суттєвих історичних змін. Кожен дослідник, який працює з минулим, – чи то історик, чи то етнолог, чи то антрополог – повинен мислити по-новому, прагнути налагодити діалог між його інтерпретаціями, що дозволить сучасному суспільству стати більш демократичним і толерантним, готовим до переосмислення історії, а відтак – захищеним від катастроф.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ANT 3930-Anthropology of Disasters. *Fall 2013*. URL: <http://anthro.ufl.edu/files/Anthropology-of-Disasters-Fall-2013.pdf>.
2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 703. 58 арк.
3. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 705. 48 арк.
4. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 830. Арк. 20–21.
5. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 14–5. Од. зб. 701. 60 арк.
6. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. 2006–2007. С. 855–862.
7. Катастрофа. *Академічний тлумачний словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/katastrofa>.
8. Ріхтман-Аугуштин Д. Про конструкцію традиції у наші дні: ритуали, символи і конотації часу. *Народознавчі зошити. Студії з Інтегральної культурології 2: Ritual*. Львів, 1999. С. 75.
9. Скляр В. Визначальні ознаки етнічного складу населення сучасної України. *Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. 2012. С. 479–491.
10. Шевчук Т., Ставицька Я. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (розвідки та тексти). Київ: Дуліби, 2017. С. 23–40.
11. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления. Перевод: В. Поликарпов. Минск, 2003. URL: <http://lib.ru/PSIHO/JUNG/memdreamrefs.txt>.

**ТЕАТРАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ МЕНШИН (НА ПРИКЛАДІ АССИРІЙСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У 1920–1930-х РР.)**

Маргулов Артур

For thousands of years theatrical activity was the instrument of the state policy. Soviet power skillfully used the Assyrians aspiring for dramatic art, offering a format that is needed only on itself. Traditional character in a